

२३
२७

अथ

१३
२७

ग्रन्थनामः-	वृत्तार(नाथवरव्याख्या)	(अपूर्ण)
(व्याख्या)कर्तृनामः-	नारायणभट्टः	
विषयः-	छन्दःशास्त्रम्	

225
Title: Vratatharathina kara vakya
Writer: Narayana Bhatta.
Title: Chandha shasttram.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नृत्तागणेशाय देवीपिंगलं मातरं गुहं ॥ अमानपि च मायादिकर्तृं चंदो विशारदा
 न ॥ १ ॥ श्रीभद्रामेश्वरसूरिसुनुर्नारायणस्यामनुतुभ्य बुद्धिं ॥ संक्षेपवत्साविवृतिं सुवृत्तरत्नाकरे व्यक्त
 तयातनोति ॥ २ ॥ विशिष्टाशिष्टाचारमूलभूतस्वस्तिनंदं द्रोवदुश्चवाहत्यादि वैदिकलिंगकल्पितश्रु
 तिप्रमाराकविशिष्टेष्टदेवातानमस्कारजनितनिर्विघ्नतादिसुनोमकीर्तनपूर्वकं स्वयंप्रसन्नं यो
 तरेरगतार्थतां सूचयन् प्रयोजनसकृत् व्यसं सामान्यतान पूर्वकविशेषजिता सुप्रवृत्तिसिद्धिर्प्राप्ता
 सामान्यतप्रतिज्ञा नीते ॥ सुरवेत्यादि श्लोकत्रयेण ॥ सुखसंतानसिद्धिर्पुनर्वावृत्त्याच्युतार्चितं ॥ गोरी
 विनायकोपेतं शंकरं लोकशंकरं ॥ १ ॥ वेदार्थशैवशास्त्रज्ञः पक्षैकोभूद्विजोत्तमः ॥ तस्य पुत्रोऽस्ति
 केदारः शिवपादार्चने रतः ॥ २ ॥ तेनेदं क्रियते छंदो लक्ष्मणसंयुतं ॥ वृत्तस्त्वाकरं नाम बालानां
 सुखसिद्धये हति ॥ ३ ॥ ब्रह्माच्युताभ्यां विधातुविष्णुभ्यां मर्चितं पूजितं ॥ गोर्वापार्वसाविनायकेन ग
 राधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां वा शंकरं सुखकर्तारं एवं विधं शंकरं

२

राम

९

॥

रं महादेवं सुरसंतानसिद्धिर्पुनर्वावृत्त्याच्युतार्चितं पूजितं ॥ गोर्वापार्वसाविनायकेन ग
 राधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां वा शंकरं सुखकर्तारं एवं विधं शंकरं
 परंपराप्राप्तं पुनर्वावृत्त्याच्युतार्चितं पूजितं ॥ गोर्वापार्वसाविनायकेन ग
 राधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां वा शंकरं सुखकर्तारं एवं विधं शंकरं
 रं महादेवं सुरसंतानसिद्धिर्पुनर्वावृत्त्याच्युतार्चितं पूजितं ॥ गोर्वापार्वसाविनायकेन ग
 राधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां वा शंकरं सुखकर्तारं एवं विधं शंकरं
 परंपराप्राप्तं पुनर्वावृत्त्याच्युतार्चितं पूजितं ॥ गोर्वापार्वसाविनायकेन ग
 राधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां वा शंकरं सुखकर्तारं एवं विधं शंकरं
 रं महादेवं सुरसंतानसिद्धिर्पुनर्वावृत्त्याच्युतार्चितं पूजितं ॥ गोर्वापार्वसाविनायकेन ग
 राधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां वा शंकरं सुखकर्तारं एवं विधं शंकरं
 परंपराप्राप्तं पुनर्वावृत्त्याच्युतार्चितं पूजितं ॥ गोर्वापार्वसाविनायकेन ग
 राधिपेन चोपेतं लोकानां चतुर्दशभुवनानां भूरादीनां सप्तानां वा शंकरं सुखकर्तारं एवं विधं शंकरं

तस्योपेक्षणीयताया
 दिति चेन्न

का १

2
बिलस्ये

दिसुरवपरंपरैवस्वेष्टास्वयंप्रमोननतेनानेननिर्दिश्यते॥ ब्रह्मविष्णुगौरीविनायकैकीर्तनेनचमंगलां
तरंतदनुस्मृतिरुपसुचितं॥ शंकरमित्यत्रशंशब्दाव्ययताहिभक्त्यंतलाभावात्सुपौधावुप्रातिपरिव
योरिति नभवति॥ हि जैलोभ्यश्चसत्रादिभ्योभिन्नलभ्यलभ्यलोभ्यश्चवत्सादिभ्योतिशयः सुचितः॥ ए
वंसामान्यतोयंपकरांप्रतिज्ञायपूर्वाचार्योक्तिमूलकतयास्वकल्पितताशंकाजनितश्रोत्रनादरनि
राकुर्वन्प्रतियाद्यमर्थशेषतत्प्रतिजानीते॥ पिंगलादिभिराचार्यैर्यदुक्तंलौकिकंदिधा॥ मात्रावर्णवि
भेदेनछंदस्तद्विहकष्यतेइतिपिंगलेनसूत्रकृतादिपदाद्राध्यकादिभिश्चाचार्यैरवधेयवचनेप
द्यौकिकंछंदोमात्रावर्णविभेदेनइदंमात्राछंदआर्यादिइदंवर्णछंदसामान्यादीतिभेदेनदिधादिप्र
कारमुक्तंतनूछंदइहयंपेकष्यतइत्यर्थः लौकिकशब्देनवेदवेदांगानधिकारिणामत्रैवर्णिकानामप्य
स्मिन्नयंपेधिकारइतिदर्शयति॥ वर्णग्रहणेनचमात्राछंदोगाछंदइतिकेश्विदुक्तोद्देशाविभागः प
राकृतः॥ तादृशविभागेष्टेकाक्षराणांश्चादीनामसंग्रहापपत्तेः॥ वर्णछंदस्तेनविभागेनचगणछंद

रामः
१

रा
मा

सामपिसंग्रहादितिभावः॥ अयेतुगणछंदआर्यादिमात्राछंदोवैतालीयाश्चिअक्षरछंदसामान्यादीति
तदप्यनेनयुक्तं॥ गणछंदसामपिमात्राछंदसुसंग्रहात्॥ अयंकर्तृकैरेसभावितछंदोतरप्रदोपनि
राकरणायग्रंथंपरिगतः परिछिनत्ति॥ षडध्यापनिबद्धस्यछंदसोस्यपरिस्फुटं॥ प्रमाणमपिक्लृप्तं
षट्त्रिंशदधिकशतमिति॥ परिसमंतात्ताकल्पेनस्फुटंप्रकटंयथास्यात्तथाषड्विरध्यायेर्निबद्धस्यवाटि
तस्यास्यछंदसः छंदोयंपस्यवृत्तरत्नाकराव्यस्यषट्त्रिंशत्संख्याधिकंष्टात्रिंशदक्षराणामनुषुछंद
सांछंदसांश्लोकानांशतंतेयंपरिमाणंतेयं॥ अनुषुप्लोकपरिमाणमेवात्रगृह्यते॥ यंपगणानां
लोकेतस्येवप्रसिद्धत्वात्॥ एतेनाल्पतयंपपाठेप्रयासाभावादिस्तीराभाष्यवत्सादिग्रंथाभ्यासप्रया
सनैरपेक्षेणैवप्रसिद्धसकलछंदोत्तानसिद्ध्युत्पत्तिभिरयमेवग्रंथोभ्युसनीयइतिसूचितं॥ इदं
नीसकलवाग्यापितेनमादीनांराणांस्तुवनलक्षणाकपनार्थमुद्दिशति॥ मरस्तजभूमेर्धौतैरेभि
र्दशभिरक्षरैः॥ समस्तंवाग्ययं व्यासत्रैलोक्यमिवविष्णुनेति॥ मगरापगणारगणसगरातगराज

दि
ग्रं

गणमगणनगणगुरुभिर्जातेर्लघुपुक्तेरेभिर्देशभिर्गणसकगुरुलघुपैरभैरसमस्तं वाज्यं वाजाजं
 व्याप्तं अस्तीति शेषः ॥ अत्रोपमाविष्णुनात्रैलौक्यं पपाव्यासंतद्वत् ॥ अत्रस्वरोच्चारणं सौकर्यं पं
 वमुत्तरत्रापि ॥ वक्ष्यमाणस्य धारप्रस्तारक्रमोपपन्नक्रमनिर्देशकसूत्रानुरोधेनायंक्रमउक्तः ॥ सूत्राणि
 तु ॥ धीश्रीस्त्रीम् ॥ सर्वरासायुकागुहारावसुधासु ॥ सातेकुत् ॥ कदासज् ॥ किंवदम् ॥ नहसन ॥ गृह्णति ॥
 क्रमेणगणनलक्षयति ॥ सर्वगुप्तो मुखं तल्लोयरावंतगलौसतौ ॥ मध्याधौ ज्यौत्रिलोकोधौ भवत्स
 त्रगणस्त्रिका इति ॥ अत्र छंदशास्त्रे अष्टौ त्रिकास्त्र्यधारागणमवन्ति ॥ चतुरधाराण्यं भाभूदिति क्रि
 का इत्युक्तं ॥ परिमाणोकृष्ण ॥ तानाहसर्वेति ॥ सर्वे गवोगुरवोषस्मिन्नसौ सर्वगुः ॥ नामैकदेशो नामग्रह
 णमिति न्यायेन गुशब्दो गुरुवाची ॥ एवं लशब्दो लघुर्वाची ॥ एवं सर्वशः मः मगणः ॥ मुखे आदौ अं
 तर्मध्ये लघुर्धयोस्तौ यौ यगणारगणौ ॥ अंतर्गलौ गुरुलघुपयोस्तौ क्रमेण सतौ सगणतगणौ ॥ ग
 गुरुर्मध्यमश्च ययोस्तौ क्रमेण जगणमगणौ त्रिलुत्रिलुर्नः नगणः ॥ एतेषां प्रस्तारो यथा ॥

रामः
३

मासः ॥ मः ५५५ पः १५५ रः ३५५ सः ॥ ५ तः ५५५ जः १५५ भः ५५५ नः ॥ एतेषां क्रमनियमश्च प्रस्तारे प्रकटीम
 विष्यति ॥ अत्रापि मादीनां स्वरूपमुक्तं ॥ मस्त्रिगुरुस्त्रिलुश्चनकारो भादिगुरुः पुनरदि लघुर्धः ॥
 जोगुरुमध्यगतोरलमध्यः सौतगुरुकश्चित्तौ तलघुस्तइति ॥ अत्रैस्तदेवताफलस्वरूपाण्येषामुक्तानि
 ॥ मोभूमिस्त्रिगुरुः श्रिपंदि शतियोवर्द्धितं चार्दिलोरेग्निर्यध्यलघुर्विनाशमनिलो देशाटनं सौतग
 ॥ तोव्योमांतलघुर्धनापहरणं जोर्कोरुजं मध्यगोभश्चंद्रोपशउच्चलं मुखगुरुर्नानाकआपुस्त्रिलइति ॥
 इदं च फलं चैकाव्यनायकस्य तत्कर्तुः पठितुं वाच्यं पपायोर्वैमुचितं वाते पं ॥ यत्र नायकादिप्राचीनारे
 वतादिः स्वकल्पितो वास्तवकर्तुः श्रोतृणां चेत्सादि ॥ क्वचित्तु देवतामात्रमवादि ॥ पृथ्वीजलशिखिका
 लागगनं सूर्यश्चंद्रमानाकः ॥ प्रस्तारक्रमवशातो देवाते पायथा संख्यमिति ॥ अथ पदि देवाहुषफलोग
 णः काव्यादौ कृतस्तदा तद्रभापंदितीयगणः शोध्यः ॥ तत्र मगणवगणौ मित्रसंतौ ॥ मयगणो भूतो ॥
 जतावुरासीनो ॥ रसावरी चोच ॥ तदेकं ॥ मानो मित्रे भयो भूसावुरासीनौ जतौ स्मृतौ ॥ रसावरी नीचसं
 नी

यं

8

सौहोदावेतौ मनीषिभिरेति॥ तथा च परिमित्रगणान् मित्रगणान् सदा समृद्धादिफलं॥ मित्रगणान् सदा
 रोजयति शुभं॥ मित्रादुदासीने सुहृत्सीता॥ मित्राद्यत्रौ वंधुपीडा॥ भृत्यान् मित्रे तु सर्वकार्यसिद्धिः॥ भृ
 त्साहृते सर्ववशाः॥ भृत्यादुदासीने धननाशः॥ भृत्याद्वैरिणो शोकः॥ उदासीनान् मित्रे किंचिदेव कार्यसि
 द्धिः॥ उदासीनाहृते सर्ववशाः॥ उदासीनादुदासीने न शुभं न चाशुभं॥ उदासीनाद्यत्रौ त्वजनवैरं॥ शत्रो
 र्मित्रे भूयं फलं॥ शत्रोर्भृत्ये गृहिणीनाशः॥ शत्रोर्दुदासीने स्वकुलक्षयः॥ शत्रोः शत्रोः शत्रोः काव्यना
 यकनाशो भवतीति गणपुगलफलं॥ तदुक्तं॥ मित्रान् मित्रादयः स्युर्वादि धनमुदयं भूयस्कं वंधुपीडां भृत्या
 न् मित्रादयश्चेत्तु धृतिमधिकगुणां हानि शौको च कुर्युः॥ औदास्यार्षाश्च मित्रादय इह कुसुखं वैर्यमोर्षात्स
 वैरं शत्रोर्मित्रादयश्चेद्भूममधिगृहिणीनाशमाधिं विनाशमिति॥ तथा॥ मित्रान् मित्रं विधत्ते प्रचुरधन
 मघो मित्रतो मे भृत्यसंस्तः स्तेष्वपि मित्रादुदासीनकिमपि च फलं मित्रतः शत्रुसंस्तः॥ बंधोः पीडां मघोऽस्या
 धदित्वं तु निपतं भृत्यतो मित्रसंस्तं सर्वकार्यं च भृत्याहृतगण इह चेदायति सर्वलोके॥ १॥ भृत्याश्चेत्साहृ

五

दासो धनविगममयो मृत्युतः शत्रुसंसः शोक्कुप्यादिदासाघदिभवतितदाभिव्रसंजोत्यकार्यं तस्माद्भूत-
प्रभुत्वं तत इह सततं स्यादुदासो विनाशं तस्माच्च शत्रुः स्ववैरं विविधगुणहरेण सर्वसत्कार्यनाशं ॥२॥ शत्रो-
र्ध्वं च श्रूयं यदि भवति ततो मृत्युसंज्ञो गृहीत्या नाशं तस्मादुदासो धनहरमधिकंदुःखदाहिमशोकं ॥
शत्रीः शत्रुर्भवच्चेद्दिगणसुसहितो नायकस्यैव नाशं देशेहा संविधत्ते कथयति च फलं पिंगलो नागर-
जं इति ॥ अतएव किरातमाव नैषधीयेषु दुष्टफलादप्युदासीना जगणाद्दासीनस्य तगरास्य सत्ता-
नमं हं न वा शुभमिति दोषाभावः ॥ अप्यगणशुद्धिप्रसंगाद्देर्गशुद्धिरुच्यते ॥ तद्युद्धो हि नायकादीनां
सुखं भवति ॥ तदुक्तं ॥ अक्षरे परिशुद्धे तु नायकोति मृष्यतीति ॥ तत्र अक्षः ३ तच्छब्द एव फलमभरल-
वषट्कलात्संपुक्ता क्षराणि च विहाय शेषा क्षराणि शुभफलानीति त्वं श्लेषः ॥ तदुक्तं भाष्येना ॥ अक्ष-
राणि त्वं पत्तिर्मवति मुदि च रण्डि न शता न्युव रण्डिरुमातिः सरभसमव रण्डिरुहितात् ॥ तथा श्लेषः सी-
रयंजः क्षरा रहिताद् क्षरगणोत्पदादौ विन्यासाद्भवहृत्त्रेहाहा विरहितात् ॥ १ ॥ तथा ॥ कः खोगो वृश्च

